

PROSOSYALLİK, EMPATİK EĞİLİM VE DINDARLIK
ARASINDAKİ İLİŞKİLER ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA
AN INVESTIGATION ON THE LINKS BETWEEN PROSOCIALITY,
EMPATHIC TENDENCY, AND RELIGIOUSNESS

SEZAI KORKMAZ & HIZIR HACIKELEŞOĞLU

[Dr. Öğr. Üyesi, KSÜ İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri ABD.
Faculty Member, PhD., KSU University Faculty of Divinity,
Department of Philosophy of Religion
kzsezai@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0003-0250-6673>]

[Dr. Öğr. Üyesi, Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri ABD.
Faculty Member, PhD., Gümüşhane University Faculty of Divinity,
Department of Department of Philosophy of Religion
hizirhacikelesoglu@gumushane.edu.tr
<http://orcid.org/0000-0001-7831-0090>]

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 12 Mart / March 2021

Kabul Tarihi / Accepted: 29 Nisan / April 2021

Yayın Tarihi / Published: 24 Haziran / June 2021

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Yıl / Year: 2021 *Sayı – Issue:* 50 *Sayfa / Pages:* 535-569

Atf/Cite as Korkmaz, Sezai & Hacikeleşoğlu, Hızır. "Prososyallik, Empatik Eğilim ve Dindarlık Arasındaki İlişkiler Üzerine Bir Araştırma-An Investigation on the Links Between Prosociality, Empathic Tendency, and Religiousness". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi-Ondokuz Mayıs University Review of the Faculty of Divinity* 50 (Haziran-June 2021): 535-569. <https://doi.org/10.17120/omuifd.895925>

İntihal /Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. <http://dergipark.gov.tr/omuifd>

Copyright © Published by Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi – Ondokuz Mayıs University, Faculty of Divinity, Samsun, Turkey. All rights reserved.

Prososyallik, Empatik Eğilim ve Dindarlık Arasındaki İlişkiler Üzerine Bir Araştırma

Öz: Bu çalışmada yardım etme, diğerkâm davranışlar sergileme, fedakârlık yapma, bağışlama, başkasını düşünme ve öncelemeyi içeren prososyal davranışlar ve empatik eğilim ile dindarlık arasındaki ilişki ele alınmıştır. Araştırmada bu amaca uygun olarak prososyallik, empatik eğilim ve dindarlık arasındaki korelasyon, regresyon ve aracılık ilişkileri incelenmiştir. Nicel olarak gerçekleştirilen bu çalışmada Ayten ve Korkmaz tarafından geliştirilen Prososyallik Ölçeği, Dökmen tarafından geliştirilen Empatik Eğilim Ölçeği ve Zagumny ve diğerleri tarafından geliştirilen Bireysel Dindarlık Ölçeği kullanılmıştır. Araştırmada dokümantasyon ve ilişkisel tarama metoduna başvurulmuştur. Çalışmanın örneklemini, gönüllü olarak katılım sağlayan 267 kişiden müteşekkildir. Anketeye katılan bireylerin 83'ü (%31,1) erkek iken 184'ü (%68,9) kadındır. Yaş aralığı 17 ile 60 arasında değişirken, çalışmada yaş ortalaması 25,61'dir. Araştırmanın bulgularına göre bireysel dindarlık ile prososyallik, empatik eğilim ve dini ibadet arasında pozitif yönde anlamlı düzeyde ilişki tespit edilmiştir. Prososyallik ile dini ibadet ve empatik eğilim arasında da pozitif ve anlamlı ilişki olduğu görülmüştür. Bireysel dindarlık hem prososyallığı hem de empatik eğilimi yordarken, dini ibadet sadece prososyallığı yordamıştır. Empatik eğilimle prososyallik arasındaki ilişkide bireysel dindarlığın kısmî aracılık rolüne sahip olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Din Psikolojisi, Prososyallik, Empati, Dindarlık, Dini İbadet.

An Investigation on the Links Between Prosociality, Empathic Tendency, and Religiousness

Abstract: In this study, prosocial behaviors including helping, altruistic behaviors, giving, forgiveness, thinking and prioritizing someone else, and the relationship between empathic tendency and religiosity were discussed. Correlation, regression and mediation analysis between prosociality, empathic tendency and religiosity were investigated in the study in accordance with this purpose. In this quantitative study, the Prosociality Scale developed by Ayten and Korkmaz, the Empathic Tendency Scale developed by Dökmen and the Individual Religiosity Scale developed by Zagumny et al. were used. Relational survey and documentation methods were used in the research. The sample of the study consists of 267 volunteers. 83 (31.1%) of the respondents are male, 184 (68.9%) are women. Age range varies between 17 and 60, the average age in the study is 25.61. According to the findings of the study, positive significant relationships were found between individual religiosity with prosociality, empathic tendency and religious practices. There were positive and significant relationships between prosociality with religious practices and empathic tendency. Individual religiousness predicted

both prosociality and empathic tendency, while religious practices only predicted prosociality. Individual religiosity partially mediated the relationship between empathic tendency and prosociality.

Keywords: Psychology of Religion, Prosociality, Empathy, Religiousness, Religious Practices.

Giriş

Psikoloji-din ilişkisi her ne kadar inişli çıkışlı bir seyir izlese de psikoloji çalışmalarında din olgusuna yönelik ilgi hem teorik hem de ampirik düzeyde artarak devam etmektedir. Psikolojide dinle ilgili konuların ele alınmasının nedenlerinden biri dinin kişiliğe nüfuz ederek tutum ve davranışlarda etkili bir unsur olmasıdır. Son yıllarda psikolojinin belli alanlarında, özellikle de sağlık araştırmalarında dinle ilişkili çalışmaların başat bir rol üstlendiği görülmektedir. 2000’li yıllar itibariyle pozitif psikolojinin etkisiyle din psikolojisi alanı daha çok gündeme gelmeye başlamıştır. Bu durum yayımlanan dergi, kitap ve kitap bölümü sayılarında açıkça görülmektedir. Psikoloji alanının tarihsel gelişim seyri içerisinde 19. yüzyılın son çeyreği ile 20. yüzyılın ilk yarısında önyargı, ayrımcılık, saldırganlık gibi konulara odaklandığı görülürken 20. yüzyılın özellikle ikinci yarısından itibaren olumlu sosyal davranışlarla ilgilenmeye başladığı ifade edilmektedir (Eisenberg, 1982, 2). 21. Yüzyılın başlangıcından itibaren önemli sosyal politik olaylar ve gelişmeler, hümanizm etkisi, insan haklarına yönelik hassasiyetin artması gibi etmenler, sosyal psikolojinin temel konularından olan prososyal davranışları araştırmalarına yönelik ilgiyi artırmıştır.

Bireyi ve toplumu derinden etkileyen bir unsur olarak din hem kurumsal hem de bireysel olarak sorumluluk bilincini besleyen ve harekete geçiren en önemli faktörlerden biridir. Campbell, dinin, bireyleri sadece kendi ihtiyaçlarını değil başkalarının ihtiyaçları konusunda da düşünmeye sevk ettiğini ve bu şekilde güçlü ahlakî ilkeler ortaya koyduğunu belirterek toplum için önemine vurgu yapmaktadır (Campbell, 1976). Dinin insanlara sağladığı bu ahlaki zemin hâlihazırda karşılaşılan sorunlara

karşı daha duyarlı bir birey olmayı zorunlu kılmaktadır. Bu çerçevede din, birey-birey ya da birey-toplum arasında karşılıklı hak ve sorumlulukları, belirli özgürlük alanı içerisinde tahsis ederek gerek insanlar arası ilişkilerin gerekse toplumsal kurumların sağlıklı bir şekilde işlemlerini hedeflemektedir. Bu bağlamda kültürün önemli bir parçası olarak dinler, prososyalliği bir değer olarak teşvik etmektedir.

Dinler, müntesiplerine yönelik emir ve yasaklar vasıtasıyla olumlu tutum ve davranışlara sahip olmayı öğütlediği gibi birey ve topluma zarar veren tutum ve davranışlardan sakınma konusunda da bağlayıcı bir çerçeve sunmaktadır. İnsan yaşamı içinde sosyal ve psikolojik bir olgu olarak dinlerin söz konusu bağlayıcı çerçevesi, kişiyi diğer motivasyon kaynaklarından daha baskın bir şekilde yönlendirmektedir. İnsanlar arası ilişkiler açısından da neredeyse tüm dinlerin, insanlara yardım etme, sevme ve koruma, ihtiyaçlarını karşılama, dayanışma içerisinde olma gibi prososyal tutum ve davranışlar açısından müntesiplerini teşvik ettiği görülmektedir. Özellikle benmerkezciliğin, bireyciliğin, narsizmin, bencilliğin, kişisel çıkarların ön plana çıktığı, buna bağlı olarak bireyin kendisi dışındakileri ikinci plana ittiği bir zaman dilimi içerisinde dinlerin sağladığı bu motivasyon iklimi önem arz etmektedir.

Norenzayan ve Shariff, dinin kültürel bağlamda sosyal ve grup içi uyumu kolaylaştırmasının yanında diğer insanların yararına olan davranışları üretmede hızlandırıcı bir etkiye sahip olduğunu vurgulamaktadır (Norenzayan - Shariff, 2008, 58). Bu açıdan dinlerin söz konusu fonksiyonları üretmesi iki yönlü gerçekleşmektedir. Birincisi, dinlerin başkalarına yardımda bulunma, merhamet etme, diğerkâmlık ve gönüllülük gibi değerler üzerinden müntesiplerine takip etmeleri gereken bir şablon sunması; ikincisi ise sosyal yaşamda dinamik bir şekilde toplum yanlısı davranışları talep etmesi şeklindedir. Bu çerçevede dini, hayatında merkezî bir konuma yerleştiren ve söz konusu değerleri içselleştiren bireylerden, toplum yanlısı davranış örneklerini de kapsayan ahlakî değerleri benimsemesi ve hayatını bu değerler ekseninde şekillendirmesi beklenmektedir.

İnsanların prososyal amaçlara sahip olduklarını varsaymak, en azından bir soru sormayı gerekli kılmaktadır ki o da söz konusu amaçların spesifik doğasının ne olduğu üzerinedir (Bar-Tal, 1984, 4). İnsanları prososyal davranış sergilemeye sürükleyen faktörlerin neler olduğu felsefe, sosyoloji, psikoloji gibi alanlarda sıklıkla tartışılan konulardır. Bu bakımdan toplum yanlısı eylemlerin kaynağını insan organizmasının doğuştan gelen eğilimlerinin bir sonucu şeklinde açıklayan ya da bireyin bilişsel sisteminin bir çıktısı olabileceğini iddia eden çalışmalar mevcuttur (Eisenberg - Mussen, 1989).

Prososyallikle ilgili geliştirilen teorilere bakıldığında her birinin belirli bir noktaya odaklandığını söylemek mümkündür. Bu bağlamda sosyal öğrenme teorilerinin daha çok yardım etme davranışı ile ilgilendikleri; bu süreçte ödül, ceza ve taklit ile ilgili süreçlere vurgu yaptıkları görülmektedir. Bilişsel gelişim teorisyenleri, ahlaki akıl yürütme ile ilgilenerek prososyal davranışları daha çok zihinsel süreçler ekseninde ele alırken; duygusal ve motivasyonel gelişim teorisyenleri ise ebeveyn özdeşleşmesi, sevgi yoksunluğundan kaynaklanan kaygı, empati, sempati, suçluluk, ahlaki içselleştirme gibi kavramlar üzerinden bir portre çizmektedir (Hoffman, 2000, 2-3). Bu çerçevede mevcut araştırma, prososyallığın yordayıcısı olarak empati ve dindarlığı ele alması bakımından duygusal/motivasyonel bir zemin üzerinden hareket etmektedir.

Kişinin baskı altında olmaksızın bir kişinin/grubun yararına olabilecek bir davranış sergilemesi, iç güdümlü bir duygu örüntüsünü zorunlu kılmaktadır. Söz konusu motivasyonu sağlayan en önemli faktörlerden biri olarak empati duygusu, diğerkâmlıkla ilişkili olarak ele alınmaktadır (Krebs, 1975; Leahy, 1979; Eisenberg, 1980). Diğergamlığın muhtemel kaynağı olarak empati, bireyin kendini duygusal düzlemde, karşısındaki insanın yerine koyarak onun duygu ve düşüncelerini anlama şeklinde ifade edilebilir. Bu çerçevede prososyal davranışların ortaya çıkmasında temel bir güdüleyici olduğu vurgulanmaktadır. (Eisenberg - Fabes, 1990, 134-135; Hoffman, 2000, 30; Batson vd., 2002; Decety vd., 2016). Bu bağlamda acı çeken, tehlikede olan ya da mahrumiyet yaşayan bireylere em-

pati göstererek onların içinde buldukları duygu durumlarını anlamının ve paylaşmanın, nihayetinde bireyi o insana yardım etmeye sürükleyen bir motivasyon üretebileceği; bu noktada kendini başkalarının yerine koyabilmenin, bireyi, bazı dini ve ahlaki ilkeleri izlemeye götürebileceği ifade edilmektedir (Ayten, 2013, 117).

Büyük dinlerin önemle üzerinde durduğu merhamet duygusunun da en fazla ilişkili olduğu kavramların başında empati gelmektedir. İhtiyaç sahiplerine yardım etme, başkalarına yönelik koşulsuz sevgi besleme, isar ruhu içerisinde hareket etme gibi tutum ve davranışlar, öncelikle bir empati yetisini gerekli kılmaktadır. Empati bağlamında dinler, müntesiplerine kendilerine nasıl davranılmasını isterlerse başkalarına da o şekilde davranmaları yönünde tavsiyelerde bulunmaktadır. Ayrıca dinin öğretilerine uygun bir yaşam sürüldüğünde empati kurmanın daha mümkün olacağı ve başkasının acısını, hüznünü daha iyi hissedeceği vurgulanmaktadır (Ayten, 2013, 117-118). Dolayısıyla empati, dindarlık ve prososyallik arasında sıkı bir ilişki olduğu; bu çerçevede empati ve dindarlığın prososyallığın bir yordayıcısı olarak karşımıza çıktığı ifade edilebilir.

540

OMÜİFD

Kavramsal Çerçeve Empati ve Dindarlık

Son dönemde farklı disiplinlerin ilgisini çeken bir kavram olarak empati, psikologlar tarafından iki şekilde ele alınmaktadır. İlk olarak empati bilişsel olarak diğer insanların içsel durum, duygu, düşünce, algı ve niyetlerinin farkında olunmasını gerektirirken, ikinci olarak ise insanlara yönelik hissedilen güçlü bir sorumluluk duygusunu barındırmaktadır (Hoffman, 2000, 29). Duygusal öz bilinç temeli üzerinde gelişen bir yetenek olarak başkalarının duygularını anlama şeklinde ifade edilen empatinin insanlar arası ilişkilerde temel bir beceri olduğu vurgulanmaktadır (Goleman, 1996). Kişilerarası sınırlar arasında paylaşılan duyguların geçirgen doğasını tanımlayan bir kavram olarak empati, insanların sıklıkla ve güçlü bir şekilde tecrübe ettikleri bir fenomendir (Zaki - Ochsner, 2016, 871). Empati, karşı taraftakini anlama, kendi yerine koyma, karşı tarafın duygularını derinden hissetme gibi yönleriyle daha çok psikolojik içeriklere sahip olsa

da etkileşim kurmayı gerektirmesi, başkasına yönelik gerçekleştirilen bir eylem ağını gerektirmesi gibi nitelikleriyle sosyal bir yön de barındırmaktadır.

“Başkalarının düşünce ve duygularının ve bunların muhtemel anlamlarının objektif bir şekilde farkında olma; karşısındaki duygu ve düşüncelerini temsili olarak yaşama” (Budak, 2017, 251) şeklinde ifade edilen empati, anlama, hissetme ve temsiliyet ekseninde gelişen çok yönlü bir kavramdır. Özellikle psikoterapide empatik iletişim kurma becerileri yaklaşımıyla ön plana çıkan Rogers, empati kavramını, bir kişinin kendisini, karşısındaki kişinin yerine koyarak olaylara onun bakış açısıyla bakması, duygularını ve düşüncelerini doğru olarak algılaması, içsel referans çerçevesini tam anlamıyla hissetmesi şeklinde açıklamaktadır (Rogers, 1983, 105). Empatiyi duygu merkezli irdeleyen Hoffman, empatik bir tepkinin temel gerekliliğinin, bir kişinin kendi duygularından ziyade muhatabının duygularıyla ahenkli bir şekilde bütünleşmeyi gerektiren psikolojik bir süreci kapsadığını belirtmektedir (Hoffman, 2000, 29). Zaki ve Ochsner ise empatiyi, karşısındaki içsel durumunu anlamaya ve duygularını paylaşmaya yönelik bir eğilim ve kabiliyet olarak tanımlamaktadır (Zaki - Ochsner, 2016, 871). Empatiyi sadece duygu merkezli ya da bilişsel olarak ele alan çalışmaların yanı sıra hem bilişsel hem de duygusal bir süreç olduğunu ileri sürenlerin daha yoğunlukta olduğunu söylemek gerekmektedir. Empatinin temelinde “insanlar başkalarının mutluluğunun ve sıkıntısının tıpkı kendi mutlulukları ve sıkıntıları gibi zihinlerinde ve duygularında yaşayabilirler” anlayışının yer aldığı belirtilerek empatiyi hem bilişsel hem de duygusal bir düzlemde ele alarak bu kavramın çok yönlülüğüne işaret eden çalışmalar bulunmaktadır (Eisenberg - Mussen, 1989, 130; Dökmen, 2005, 136-137; Bierhoff, 2005, 107; Ayten, 2013, 79). Bu haliyle bilişsel ve duygusal unsurların birlikte etkili olduğu bir olgu olarak empati, bireyin kendisini karşı tarafın yerinde konumlandırarak düşünmesi, buna ilişkin daha önceki anılarını hatırlaması ve tüm bu süreci kendi içerisinde anlamlandırması ve hissetmesi şeklinde açıklanabilir.

Empatinin gelişimine yönelik farklı yaklaşımlar mevcuttur. Empati kısmen biyolojik yönü olan kısmen de psiko-sosyal hayat içerisinde inşa edilen bir süreç içerisinde ele alınmaktadır. Söz konusu gelişim seyri, bebeklik dönemine kadar uzanan bir dönemi kapsamaktadır. Bazı psikanalitik kuramcılar, empatinin, bakıcı ile çocuk arasındaki etkileşimden beslenerek geliştiğini iddia etmektedir. Hoffman, bebeklikte başlayan ve çocuklukta ve sonrasında devam eden empati duygusunun, bazı faktörlerle uyumlu bir şekilde gelişim sergilediğini belirtmektedir (Hoffman, 2000, 250). Aronfreed ise empatinin, erken dönem içerisinde koşullandırma ve ilişkilendirme yoluyla; çocuğun zevk ve acı duygularının, bir başkası tarafından ifade edilerek tekrar tekrar eşleştirilmesiyle ortaya çıktığını vurgulamaktadır (Eisenberg - Mussen, 1989, 131).

Empati, bireyin bilişsel, duygusal ve sosyal alanlarını içeren karmaşık bir süreçtir. Söz konusu yapının karmaşıklığı ve çok boyutluluğu, yapılan çalışmaların çeşitliliğine sebebiyet vermektedir. Empati süreçleri ve tepkileri, sosyal hayat içerisinde ve kişilerarası ilişkilerde önemli bir rol oynamaktadır. Feshbach empatinin prososyal davranışların ortaya çıkmasında özel bir yere sahip olmasına rağmen empati ve prososyalite arasındaki ilişkiye yönelik özellikle çocuklar üzerinde yapılan çalışmaların tutarlılık arz etmediğini belirtmektedir. Bunun nedeni ise empati ve prososyalite arasındaki ilişkiye dahil edilebilecek olası faktörlerin etkisi ile açıklanmaktadır (Feshbach, 1982, 316).

Toplum yanlısı davranışlar açısından temel olarak üç sosyal normun etkili olduğu ifade edilmektedir ki bunlardan bir tanesi de sorumluluk duygusudur (Akt: Ayten, 2013, 68). Sorumluluk duygusu, tek tek kişilere ve topluma karşı haklar ve sorumluluklar ekseninde ele alınabilir. Bu noktada sorumluluk, bir bütün olarak toplumu ve toplumu oluşturan kişileri müstakil bir biçimde muhatap kabul etmeyi, umursamayı, sevmeyi ve ilgilenmeyi kapsamaktadır. Dolayısıyla sorumluluk, insanlar için bir eylemde bulunmayı gerekli kılmaktadır. Söz konusu sorumluluk alanını içselleştiren bireyler ise toplum yanlısı davranış üretme noktasında potansiyel bir güç olarak ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda bireye sorumlu-

luk yükleyerek herhangi bir davranışı icra etmeye yönlendiren çeşitli faktörler söz konusu olabilir. Bu faktörlerden biri olarak dinin ayırıcı yönü, dünyasal inanç merkezlerinin sahip olmadığı metafizik boyuttur (Karaca, 2015, 193). Bu haliyle din, adil dünya inancı, cennet, cehennem, sonsuzluk vb. alanlara yönelik içerikleriyle inananlarına, karşı konulmaz bir şablon sunmaktadır. Bireyin bağlandığı bu inanç ve değerler, başta kişilik olmak üzere psiko-sosyal hayatın tamamında aktif bir unsur olmaktadır. Dinin bu işlevi, inananlarına yüklediği sorumluluk ekseninde gerçekleştirilmektedir.

İslam dini özelinde sorumluluğun bireysel tabiatı önemli gözüktüğü Kur'an-ı Kerim'de toplum içerisinde yaşayan bireylerin birbirlerine karşı olan sorumluluklarına da dikkat çekilmektedir: *"Hayır, hayır! Yetime ikram etmiyorsunuz. Yoksulu yedirmek konusunda birbirinizi teşvik etmiyorsunuz. Haram helâl demeden mirası alabildiğine yiyorsunuz. Malı da pek çok seviyorsunuz."* (Fecr, 10/17-20). Ayrıca diğer insanlara yönelik şartsız-kayıtsız yardım etmeye yönelik Kur'an-ı Kerim'de birçok ayet söz konusudur². Bu çerçevede başkalarının iyiliğini ve mutluluğunu kendine ve kendi zevklerine/ihtiyaçlarına tercih etme şeklinde ifade edilen isar kavramı, başkalarına yönelik merhameti, acımayı ve empati yapmayı kapsayan önemli bir olgudur.

İnananların diğer insanlara yönelik kayıtsızlıkları, Kur'an-ı Kerim'in farklı yerlerinde yerilerek başkalarına yönelik merhamet etme, acıma, empatik olma konularında uyarıların olduğu görülmektedir (İsra, 17-37; Hac, 22/66; Mearic, 70/19; Ahzab, 33/72). İslam dininin müntesiplerine sunduğu emir ve nehiy alanlarına odaklanıldığında sorumluluk yoluyla birtakım nitelikler kazandırma amacı güttüğü görülebilir. Bu açıdan başkalarına yönelik yardımda bulunma ve acılarını hissetme açısından

¹ "Kim doğru yolu bulmuşsa, ancak kendisi için bulmuştur; kim de sapıtmuşsa kendi aleyhine sapıtmıştır. Hiçbir günahkâr, başka bir günahkârın günah yükünü yüklenmez. Biz, bir peygamber göndermedikçe azap edici değiliz." (İsra, 17/15)

² ".. ihtiyaç halinde olsalar bile onları kendilerine tercih ederler. Kim nefsinin bencilliğinden korunmayı başarırsa işte kurtuluşa erecekler onlardır." (Haşr, 59/9); ayrıca bkz. (Nisa, 4-36; Maide, 5/2).

merhamet etme, acıma, empati kurma gibi duygulara sahip olma açısından dinlerin önemli bir misyona sahip oldukları ifade edilebilir. Bu konu etrafında gerçekleştirilen araştırmaların genelinde durumun desteklendiği görülmektedir (Bradley, 2009; Ayten, 2013; zcan, 2016; Hacikeleşoğlu - Kartopu, 2017; Kartopu vd., 2018; zcan, 2020). Yapılan araştırmaların sonuçlarına bakıldığında dindarlık ile gönüllü olma, kan verme ya da farklı Őekillerde insanlara el uzatmaya yönelik tutum ve davranışlar arasında bir ilişki olduğu dikkat çekmektedir (Beyerlein, 2016; Mattis vd., 2000; Saroglou vd., 2004). Dindar bireylerin başkalarının lehine yönelik gerçekleştirdikleri tutum ve davranışlar, söz konusu sorumluluk ekseninde meydana gelen değişimlerle açıklanabilir. Bu noktada prososyalliğin kaynakları olarak ifade edilebilecek diğerkâmlık ve empatinin de din ile ilişkili olduğu görülmektedir.

Prososyallik, Empati ve Dindarlık İlişkisi

544

OMÜİFD

Sosyal psikoloji alanında diğerkâmlık, yardım etme ya da sosyal dayanışma gibi konuları içeren prososyallik araştırmaları sıklıkla göze çarpmaktadır. Bilim insanlarının prososyal davranış araştırmalarına yönelik yoğun ilgi göstermeleri, bu konunun insan doğasına yönelik etre-filli birçok konuyu aydınlatma ihtimalinden kaynaklanmaktadır. (Sturmer - Snyder, 2010, 3). Örneğin bireyin başka birine karşılıksız olarak hangi motivasyonlarla yardım ettiği ya da niçin başkasının lehine olacak bir davranış gerçekleştirdiği soruları, insanların özlerinde iyi mi ya da kötü m oldukları, özgeci mi yoksa bencil mi olduklarına yönelik cevaplar üretmektedir. Prososyallik ile ilgili araştırmalara yönelik ilginin bir sebebi olarak ifade edilebilecek bu durum, konuyla ilgili birçok değişkenin birlikte ele alınmasını gerekli kılmaktadır.

“Prososyal davranış”, “diğerkâmlık” ya da “yardım etme” sıklıkla birbiri yerine kullanılan kavramlar olarak ortaya çıkmaktadır. Bu üç olgunun birbirleriyle yakından ilişkili olduğu görülse de “yardım etme” davranışının diğer iki kavramı kapsayıcı bir hüviyete sahip olduğu göze çarpmaktadır. Kişilerarası yardım etme formlarının tamamını açıklamak için kullanılan “yardım etme” davranışından daha dar bir anlama sahip

olan “pro sosyal davranış” ise diğer kâmlığı bünyesinde barındıran, yardıma muhtaç olan bir kimsenin mevcut durumunu iyileştirmeye, gönüllü yardım etmeye odaklanan bir kavramdır (Bierhoff, 2005, 9). Pro sosyal davranış, genellikle bir başkasına fayda sağlayan ya da en azından fayda sağlamayı amaçlayan eylemler olarak tanımlanmaktadır (Eisenberg vd., 1984, 102). Pro sosyal davranış tanımlamalarında davranışların altındaki motivasyondan ziyade, sonuçları üzerinde yoğunlaştığı; ayrıca bu tanımın, gönüllü yapılmayan ve başkasına yardım amacı taşımayan davranışları da dışarıda bıraktığı vurgulanmaktadır (Ayten, 2009, 14).

Lindenberg, prososyallikle ilgili temel motivasyonları temsil eden üç farklı ana çerçeve sunmaktadır. Buna göre bireyler, başkalarına yönelik pro sosyal davranışlar sergilerken söz konusu davranışlarını yönlendiren şablonlara sahiptir. Normatif, kazanç-fayda merkezli ve hedonik olmak üzere üç temel çerçeve sunan Lindenberg, pro sosyal davranışların bu çerçevelerin her birinde oluşabileceğini, ancak oluşumunu etkileyen koşulların her birinde farklı bir seyir takip edebileceğini ifade etmektedir. Örneğin diğer davranış türlerine göre istikrarı için daha fazla sosyal destek gerektiren ve en güvensiz olarak ifade edilen normatif çerçevede, duruma uygun şekilde davranışı belirleme esastır. Kazanç-fayda merkezli çerçevede ise pro sosyal davranış, aynı amaca (kazanca) götüren diğer alternatiflerin maliyetlerine kıyasla bu tür davranışların göreceli maliyetlerine bağlı olarak ortaya çıkan tabloya göre gerçekleşebilir. Burada temel hedef, davranış sonucunda bireyin kendine bir getiri sağlamasıdır. Son olarak hedonik çerçevede toplum yanlısı davranışlar, bireyin ruh hallerindeki değişikliklere ya da sosyal ilişkilerinin niteliğine bağlı olarak “kendini iyi hissetme” temelinde gerçekleşmektedir. Buna göre pro sosyal davranışların ortaya çıkması ancak söz konusu motivasyonlara bağlı bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Lindenberg, sosyal, kurumsal ve kültürel etmenler ya da kişilik özellikleri, yetenekler, eğitim türü gibi psiko-sosyal unsurların hangisinin başat faktörlük konusunda belirleyici olduğunu ifade etmektedir (Lindenberg, 2006, 40-41).

Duygular, prososyal değerlerin, motivasyonların ve davranışların gelişimi açısından önemli kabul edilmektedir. Özellikle empati ile ilgili duyguların prososyallik açısından kritik olduğu belirtilmektedir (Eisenberg vd., 2006, 647). Empatik kişilerin başkalarının neye ihtiyacı olduğunu, ne istediğini gösteren belli belirsiz sosyal sinyallere karşı daha duyarlı oldukları belirtilmekte; hatta bu özellikleriyle empatik kimselerin insan merkezli icra edilen öğretmenlik, idarecilik gibi mesleklerde daha başarılı olabilecekleri ifade edilmektedir (Goleman, 1996). Karşısındaki bireyin duygularını, kendi yaşıyormuşçasına hisseden insanların, bu duygulardan hareketle davranış üretme potansiyellerinin daha yüksek olduğu söylenebilir.

Dökmen, empati kurmanın yardım etmeye ya da daha geniş bir ifadeyle prososyal davranış sergilemeye nasıl dönüştüğüne ilişkin iki kuramsal açıklama olduğunu belirtmektedir. Bunlardan birincisine göre, sıkıntı içerisinde bulunan kişi ile empati kuran birey, karşısındakinin durumunu anladığı için aynı sıkıntıyı hisseder ve bu problemliliğini ortadan kaldırmak; böylelikle hem kendisini hem de karşısındakinin rahatlatmak için o kişiye yardımda bulunur. İkinci bakış açısına göre, sıkıntıda bulunan birey ile empati kurarak onun durumundan haberdar olan kişi, diğerkâm bir davranışta bulunarak, sıkıntıda olan kişiyi rahatlatmak amacıyla ona yardım etmektedir (Dökmen, 2005, 145).

Başkasına yardım etme ya da daha genel bir kullanım olarak prososyal davranış ile ilgili iki ana teorik yön geliştirilmiştir. Bunlardan birincisi, yardım etme davranışının gelişimine odaklanırken, diğeri ise yardım etme davranışının nasıl sürdürüldüğünün ve bireylerin bunu nasıl gerçekleştirmeye karar verdiğini açıklama girişimlerini içermektedir (Bar-Tal, 1984, s. 13). Bir insanın bir başkasına hangi motivasyonlarla yardım etme davranışında bulunduğu ile ilgili birçok açıklama mevcuttur. Motivasyonel açıdan prososyal davranış meydana getiren motivasyonların "diğerkâm" ve "bencil" yardım olmak üzere iki formu bulunmaktadır. Bu çerçevede diğerkâm yardım etme (altruistic helping), herhangi bir menfaat beklemeksizin ihtiyaç sahibi kimsenin sıkıntısını ortadan kal-

dırmayı hedefleyen; bencil yardım etme (egoistic helping) ise tamamen yardım eden kişinin refahını yükseltmeye dayanan bir form şeklinde ortaya çıkmaktadır (Batson vd., 2002, 485; Franzoi, 2003, 491). Dolayısıyla diğerkâm yardım etme davranışında yardıma ihtiyacı olan kişi odak noktasıyken, bencil yardım etme davranışında, yardım eden kişi odak noktasıdır. Bu noktada özellikle ilahî dinlerin diğergam yardım etme noktasında müntesiplerine tavsiyelerde bulunduğu göz önüne alındığında prososyallik ile dindarlık arasında bir ilişki olduğu ifade edilebilir.

Dinin toplum yanlısı davranışçılık üzerindeki etkisine yönelik çalışmalar, din psikolojisi içerisinde de gözde bir konu alanı olarak yer almakta ve son yıllarda hakkında pek çok çalışma yapılmaktadır (Preston vd., 2014, 149). Bu çerçevede bir taraftan sosyal bilimler üzerine araştırma yapan bilim insanları, bir taraftan da farklı düşünür ve araştırmacılar tarafından başkalarına yardım etme, insanların muzdarip olduğu bir sorunu ortadan kaldırma gibi prososyal davranışlar ve diğergamlık, çoğunlukla dini inanç ve uygulamalarla ilişkilendirilerek ele alınmaktadır (Ayten, 2013, 94). Buradan hareketle dinin empati, diğergamlık, insanları koşulsuz kabul etme-sevme gibi birtakım duyguları harekete geçirme ve prososyal davranış üretme noktasındaki teşvikleri düşünüldüğünde hem empatiyi hem de prososyalliği besleyen bir unsur olarak aracı bir değişken olarak belirlediği görülmektedir.

Çalışmanın Hipotezleri

H₁ Bireysel dindarlık ile prososyallik ve empati arasında pozitif yönde anlamlı ilişki vardır.

H₂ Dini ibadetlerin sıklığı ve türü ile prososyallik ve empati arasında pozitif yönde anlamlı ilişki vardır.

H₃ Empati ile prososyallik arasında pozitif yönde anlamlı ilişki vardır.

H₄ Yaş ile bireysel dindarlık, dini ibadetler, prososyallik ve empati arasında pozitif ilişki vardır.

H₅ Bireysel dindarlık, prososyallik ve empatiyi yordamaktadır.

H₆ Dini ibadetler, prososyallik ve empatiyi yordamaktadır.

H₇ Empatik eğilim, prososyallik değişkenini yordamaktadır.

H₈ Bireysel dindarlık, empati ile prososyallik arasındaki ilişkide aracılık yapmaktadır.

H₉ Dini ibadetler, empati ile prososyallik arasındaki ilişkiye aracılık yapmaktadır.

Metot

Bu çalışmada dokümantasyon ve tarama yöntemi kullanılmıştır. Dokümantasyon yönteminde çalışmayla ilgili olarak bilimsel içerikli belgeler incelenmiştir. Çalışmalardan elde edilen bulgular, araştırmanın teorik arka planını desteklemiş ve yorum-tartışma kısmında karşılaştırma olanağı tanımıştır. Tarama yönteminde değişkenler arasındaki ilişkiler istatistiksel olarak analiz edilmiştir. Çalışmada birden fazla değişken olduğundan tarama modellerinden ilişkiyel tarama metoduna başvurulmuştur.

Örneklemin Nitelikleri

548 Çalışmanın örneklemine gönüllü olarak 267 kişi katılmıştır. Ankete katılan bireylerin 83'ü (%31,1) erkek iken 184'ü (%68,9) kadındır. Yaş aralığı 17 ile 60 arasında değişirken, çalışmada yaş ortalaması 25,61'dir. Çoğunlukla ikamet yerlerine bakıldığında katılımcıların 63'ü (%23,6) hayatının büyük bölümünü köyde, 77'si (%28,8) ilçede, 127'si (%47,6) ise şehirde yaşamını sürdürmüştür. Örnekleme dahil olan kişilerin 72'si (%27) evli, 195'i (%73) bekarlardan oluşmuştur. Ekonomik durumu göre 24 (%9) kişi düşük, 231 (%86,5) kişi orta ve 12 (%4,5) kişi yüksek gelir sahibi olduğunu ifade etmiştir.

Verilerin Toplanması ve Analizi

İnsanlar üzerine yapılan anket çalışmalarında gerekli görülen Etik Kurul izni, üniversite Etik Kurul Komisyonundan alınmıştır. Anket verileri internette Google Dokümanlar aracılığıyla toplanmıştır. İnternet formunda anket formlarından önce katılımcıları bilgilendirici onam formuna yer verilmiştir. Örnekleme dâhil olan kişiler, onam formunu okuyarak gönüllülük ve rıza esasına göre çalışmaya dâhil olmuştur. Verilerin toplanmasında çeşitli elektronik yazışma uygulamaları ve sosyal medya araçları kullanılmıştır. Veriler, SPSS ve AMOS programlarıyla analiz edilmiştir. Bulguların ortaya çıkmasında korelasyon, regresyon ve aracılık testlerine,

ölçek ve örneklemin niteliklerinin ortaya çıkmasında betimsel analize başvurulmuştur.

Veri Toplama Araçları

Kişisel Bilgi Formu: Araştırmacılar tarafından çalışmaya katılan bireylerin niteliklerinin ortaya koyulması amacıyla hazırlanmıştır. Cinsiyet, yaş, gelir, ikamet ve medeni durum gibi demografik özelliklere dair bilgiler toplanmıştır.

Prososyallik: Ayten ve Korkmaz tarafından geliştirilen Prososyallik Ölçeği kullanılmıştır. Ölçek 22 maddeden oluşmaktadır (örnek maddeler; Gerektiğinde komşularımıza yardım ederim, Muhtaçlara sık sık maddi yardımda bulunurum, Arkadaşlarımla bozduğumda ilk arayan ben olurum vs). Ölçek 7'li Likert tipine göre (1=Bana hiç uygun değil, 7=Bana çok uygun) ölçüm yapılmaktadır. Yardım etme, hayırseverlik, fedakârlık, bağışlama ve affetme olmak üzere beş alt boyuttan oluşmaktadır (Ayten – Korkmaz, 2019). Bu çalışmada ölçek toplam puanı ile analizler test edilmiştir. Ölçekten alınan puan yükseldikçe prososyal davranışlar da artmaktadır. Bu çalışmada ölçeğin Cronbach's Alpha değeri ,858 olarak tespit edilmiştir.

Empatik Eğilim: Empatik eğilim ölçeği Dökmen tarafından geliştirilmiştir. Ölçek 20 maddeden ve sosyal empatik eğilim, iletişimsel empatik eğilim, bireysel-özel empatik eğilim, duygusal empatik eğilim ve sosyal/paylaşmacı empatik eğilim olmak üzere 5 alt boyuttan oluşmaktadır. 5'li Likert (1=tamamen aykırı, 5=tamamen uygun) tipinde ölçüm yapılmaktadır. Ölçekte 3, 6, 7, 8, 11, 12, 13 ve 15. maddelerin ters kodlandığı belirtilmiştir. Bu çalışmada, ilgili maddeler tersinden kodlanarak toplam puan üzerinden analizler yapılmıştır. Ölçekten alınan puan yükseldikçe empatik eğilim de artmaktadır (Dökmen, 1988). Bu çalışmada ölçeğin Cronbach's Alpha değeri ,700 olarak tespit edilmiştir.

Dindarlık: Dindarlığın ölçümünde bireysel dindarlık ölçeği ve dini ibadet ölçeği kullanılmıştır. Bireysel dindarlık ölçeği, Zagumny vd. tarafından geliştirilmiştir. Ölçek 6 maddeden oluşmaktadır. Tek boyuttan

oluşan ölçekte ters madde bulunmamaktadır (Zagumny vd., 2012). 5'li Likert tipine göre düzenlenen ölçek, Ayten tarafından Türkçe'ye uyarlanmıştır. Bireysel dindarlık ölçeğinin Cronbach's Alpha değeri ,871 olarak tespit edilmiştir. Dini ibadet ölçeği ise Ayten tarafından geliştirilmiştir. Ölçek 4 maddeden ve tek boyuttan oluşmakta olup 5'li likert tipindedir. Ters maddesi bulunmayan Dini İbadet ölçeğinin Cronbach's Alpha değeri ,700 olarak tespit edilmiştir.

Bulgu ve Yorumlar

Bu başlık altında değişkenler arası ilişkiler çok yönlü incelenmiştir. Çalışmanın hipotezlerine bağlı olarak korelasyon, regresyon ve aracılık analizleri yapılmıştır.

Korelasyon İlişkileri

Tablo 1'de korelasyon ilişkilerine yönelik matris aktarılmıştır. Bu başlık altında çalışmanın değişkenleri arasındaki korelasyon ilişkileri analiz edilmiştir. Araştırmanın H_1 Bireysel dindarlık ile prososyallik ve empati arasında pozitif yönde anlamlı ilişki vardır, H_2 Dini ibadetlerle prososyallik ve empati arasında pozitif yönde ilişki vardır, H_3 Empatik eğilim ile prososyallik arasında pozitif yönde ilişki vardır ve H_4 Yaş ile bireysel dindarlık, dini ibadetler, prososyallik ve empati arasında pozitif ilişki vardır hipotezleri sınanmıştır.

Tablo 1: Korelasyon Matrisi

	1	2	3	4
1.Prososyallik	1			
2.Empatik Eğ.	,329**	1		
3.Dini İbadet	,307**	,119	1	
4.Bireysel Dinda.	,329**	,123**	,760**	1
5.Yaş	,060	,059	,199**	,199**

**Korelasyon 0,01 (2-tailed) değerinde anlamlıdır.

Tablo 1'e bakıldığında bireysel dindarlık ile prososyallik arasında istatistiki olarak anlamlı düzeyde ve pozitif yönde ilişki olduğu tespit edilmiştir. Bireysel dindarlık ile prososyallik arasında orta düzeyde korelasyon ilişkisi bulunmuştur. Bireysel dindarlık ile empatik eğilim arası-

da da istatistiki olarak anlamlı düzeyde ve pozitif yönde ilişki olduğu saptanmıştır. Bireysel dindarlık ile empatik eğilim arasında da prososyallik ilişkisinde olduğu gibi orta düzeyde korelasyon ilişkisi vardır. Dini ibadetlerle prososyallik arasında ($r_{(267)}=.307$; $p<0,01$) pozitif yönde, anlamlı düzeyde ilişki bulgulanmıştır. Dini ibadetlerle prososyallik arasında orta düzeyde ilişki vardır. Dini ibadetlerle empatik eğilim arasında ($r_{(267)}=.119$; $p>0,05$) anlamlı düzeyde ilişki olmadığı ortaya koyulmuştur.

Prososyallik ile empati arasında ($r_{(267)}=.329$; $p<0,01$) istatistiki olarak anlamlı ve pozitif yönde ilişki olduğu görülmektedir. Prososyallik ile empatik eğilim arasındaki Pearson korelasyon katsayısı ilişkisi orta düzeydedir. Yaş değişkeni ile prososyallik ($r_{(267)}=.060$; $p>0,05$) arasında ve yaş ile empatik eğilim ($r_{(267)}=.059$; $p>0,05$) arasındaki ilişkinin istatistiki olarak anlamlı düzeyde olmadığı görülmüştür. Yaş ile bireysel dindarlık arasında ($r_{(267)}=.119$; $p<0,01$) ve yaş ile dini ibadetler arasında ($r_{(267)}=.119$; $p<0,01$) anlamlı düzeyde, pozitif yönde ilişki olduğu bulgulanmıştır.

Regresyon İlişkileri

Tablo 2’de regresyon ilişkilerine yönelik bulgular aktarılmıştır. Bu başlık altında çalışmanın değişkenleri arasındaki regresyon ilişkileri analiz edilmiştir. Bu doğrultuda çalışmanın H_5 Bireysel dindarlık, prososyallik ve empatiyi yordamaktadır, H_6 Dini ibadetler, prososyallik ve empatiyi yordamaktadır ve H_7 Empatik eğilim, prososyallik değişkenini yordamaktadır hipotezleri test edilmiştir.

Tablo 2: Regresyon Ağırlıkları

	Std. C.	Std. Er.	t	p
	(β)			
Bireysel dindarlık---> prososyallik	,329	,084	5,674	***
Bireysel dindarlık ---> empati	,123	,048	2,014	,044*
Dini ibadetler ---> prososyallik	,307	,078	5,267	***
Dini ibadetler ---> empati	,119	,044	1,948	,051
Empatik eğilim ---> prososyallik	,329	,107	5,685	***

yallik

*** $p < 0.001$ (2-tailed), * $p < 0,05$

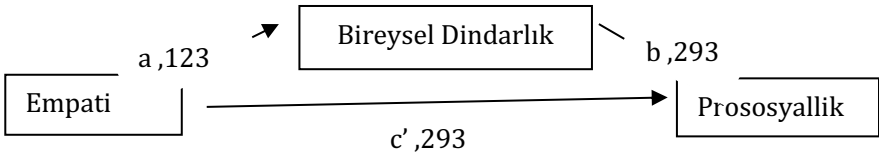
Tablo 2'ye bakıldığında bireysel dindarlığın prososyalliği ($\beta=,329$; $p<0,001$) görülmektedir. Bireysel dindarlık prososyalliğin %33'ünü açıklamaktadır. Bireysel dindarlık, empati değişkenini de ($\beta=,123$; $p<0,05$) yordamaktadır. Bireysel dindarlık empatik eğilimin %12'sini açıklamaktadır.

Dini ibadetler, prososyal davranışların ($\beta=,307$; $p<0,001$) anlamlı düzeyde yordayıcısıdır. Dini ibadetler, prososyalliğin %31'ini açıklayabilmektedir. Diğer taraftan dini ibadetler, empatik eğilimi ($\beta=,119$; $p>0,05$) ise yordayamamaktadır. Regresyon ilişkilerin son olarak, empatik eğilim prososyalliği ($\beta=,329$; $p<0,001$) anlamlı düzeyde yordamaktadır. Empatik eğilim, prososyalliğin %33'ünü açıklamaktadır.

552 Aracılık Testi

OMÜİFD

Şekil 1'de aracılık testine dair bulgular aktarılmıştır. Bu başlık altında çalışmanın H_8 Bireysel dindarlık, empati ile prososyallik arasında ilişki aracılık yapmaktadır ve H_9 Dini ibadetler, empati ile prososyallik arasında ilişki aracılık yapmaktadır hipotezleri test edilmiştir.

Şekil 1: Çalışmanın Aracı Değişken Modeli

Aracılık testinin geçerli olması için modeldeki tüm değişkenler arasındaki ilişkilerin anlamlı olması ve bağımsız değişken ile bağımlı değişken arasındaki direkt ilişkinin istatistik olarak tamamen anlamsız olması veya etkinin düşmesi gerekmektedir. Dolaylı ilişki istatistik olarak anlamlı düzeyde değilse tam aracılık, etki değeri düşmüşse kısmi aracılık denilmektedir. Tablo 1 ve 2'ye bakıldığında empatik eğilim, bireysel dindarlık ve prososyallik arasında anlamlı düzeyde ilişkiler olduğu gö-

rülmektedir. Ayrıca empati ile prososyallik arasındaki ilişki ($\beta=,329$; $p<0,001$) istatistiki olarak anlamlı düzeydedir. Ayrıca Şekil 1'deki modelde gösterildiği üzere empati ile prososyallik arasındaki ilişkiye bireysel dindarlık dahil edildiğinde ilişki düzeyinin düştüğü görülmektedir. Ayrıca modeldeki değişkenlerin bootstrap güven aralığı istatistiki olarak anlamlı ve pozitif değerlerdedir. Empatik eğilimin prososyallik üzerindeki dolaylı (bireysel dindarlıkla birlikte) etkisi, 0,66'dır. Yani empatik eğilimin prososyallik üzerindeki dolaylı (bireysel dindarlıkla) etkisinden dolayı empatik eğilim 1 arttığında prososyallik 0,066 artar. Standardize edilmiş dolaylı etkiye bakıldığında ise bireysel dindarlık; empatik eğilim ile prososyallik arasındaki ilişkiye %4 oranında etkilemektedir. Buradan hareketle bireysel dindarlık, empatik eğilimle prososyallik arasındaki ilişkide kısmi aracılık görevi görmektedir. Diğer aracılık hipotezine bakıldığında modele dahil edilen tüm değişken arasında anlamlı düzeyde ilişki olmalıdır ön koşulu sağlanmamaktadır. Tablo 1 ve 2'ye bakıldığında dini ibadetlerle empatik eğilim arasında istatistiki olarak anlamlı düzeyde ilişki yoktur.

Tartışma

Genellikle dinler, insanlara yardım etme, ihtiyaçlarını giderme, onları koşulsuz sevmeye ve koruma, dayanışma içerisinde olma gibi toplum yanlısı tutum ve davranışlar açısından bağlayıcı kurallar sunmaktadır. Bu bağlayıcı çerçeve, inanan insanların prososyal davranış geliştirmelerine yönelik bir teşvik unsuru olmaktadır. Literatüre bakıldığında dindarlık ile prososyal davranışlar arasında genellikle pozitif yönlü anlamlı bir ilişki olduğu göze çarpmaktadır. H_1 "Bireysel dindarlık ile prososyallik ve empati arasında pozitif yönde ilişki vardır" ve H_5 "Bireysel dindarlık, prososyallik ve empatiyi yordamaktadır" hipotezleri doğrulanmıştır. Bu kapsamda Saroglou ve arkadaşları tarafından yapılan meta-analitik bir çalışmada dindarlık ile yardımseverlik ve başkasının refahı için endişe duyma arasında pozitif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir (Saroglou vd., 2004). Doksan üç araştırmanın dahil edildiği ve 11.653 katılımcıdan elde edilen verilerin irdelendiği başka bir meta-analitik çalışmada dini tutum ve davranışların prososyallığı güçlü bir şekilde yordadığı belirtilmektedir (Shariff

vd., 2016). Genellikle çalışmalarda dindarlık ile gönüllülük (Mattis vd., 2000), kan verme (Beyerlein, 2016), işbirliği yapma (Ahmed - Hammarsstedt, 2011), toplum yararına gerçekleştirilen organizasyonlarda gönüllü olma (Pichon vd., 2007) gibi prososyal davranışlar arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğu gözlenmektedir. Dindarlığın prososyal davranışlar ile anlamlı ilişkisini ortaya koyan başka çalışmalar da söz konusudur (Donahue - Benson, 1995; Gillet, 2006; Furrow vd., 2004; Norenzayan - Shariff, 2008; Pichon vd., 2007; Batara vd., 2016).

McCullough ve Willoughby tarafından gerçekleştirilen bir araştırmada dindarlığın, birey üzerinde öz-düzenleme ve öz-kontrol sağlayarak prososyal davranışları artırdığı ve antisosyal davranışları azalttığı yönünde bulgular elde edilmiştir (McCullough - Willoughby, 2009). Morgan tarafından yürütülen başka bir araştırmada ise dindar bireylerin daha dostane ve yardım etmeye müsait bir yapıda oldukları tespit edilmiştir (Morgan, 1983). Eisenberg-Berg ve Roth tarafından 34 çocuk ile gerçekleştirilen boylamsal desenli bir araştırmada dini eğitim alan çocukların başkalarına daha empatik davranışlar sergilediği ve daha az benmerkezci oldukları ve bu doğrultudaki edimler nedeniyle yardım etme davranışı sergiledikleri tespit edilmiştir (Eisenberg-Berg - Roth, 1980). Pazhooi, Pinho ve Arantes tarafından dini günlerin prososyal davranışlar üzerindeki etkisinin ele alındığı bir araştırmada kadınların dini günlerde başkasına yönelik yardım etmeye daha eğilimli oldukları; erkeklerde ise herhangi bir farklılık olmadığı görülmüştür (Pazhooi vd., 2017). Dindarlık ve Tanrı tasavvuru ile prososyallik arasındaki ilişkinin ayrı ayrı değerlendirildiği başka bir çalışmada, dindarlığın daha çok grup içi prososyallığı artırdığı; Tanrı tasavvurunun ise grup dışı prososyallik üzerinde etkili olduğu saptanmıştır (Preston - Ritter, 2013).

Az sayıda olsa da dindarlığın bazı boyutları ile toplum yanlısı davranışlar arasında ters yönlü bir ilişki olduğuna yönelik çalışmalara rastlamak mümkündür. Örneğin etnik önyargı (Johnson vd., 2010), cezalandırma eğilimi (McKay vd., 2011), saldırganlık (Bushman vd., 2007) gibi değişkenlerle dindarlığın bazı formları arasında anlamlı düzeyde pozitif

ilişkinin olması, prososyal davranışlarla ilgili farklı bir pencere açmaktadır. Bu bağlamda dindarlığın prososyallik ile pozitif bir ilişkiye sahip olduğu beklense de dindarlığın tüm formları açısından bu durumun irdelemesi gerektiği ifade edilmektedir. Dindarlığın farklı boyutlarını irdeleyen ilk çalışmalardan biri olarak Allport'un içsel/dışsal dindarlık tasnifi prososyallik açısından ele alınabilir. Yapılan çalışmalarda içsel dindarların dışsal dindarlara göre daha empatik ve toplum yanlısı davrandıklarına yönelik bulgular bulunmaktadır (Batson - Flory, 1990; Watson - Hood - Morris, 1984).

Galen, literatürdeki mevcut çalışmalarını inceleyerek "dini prososyal davranış" hipotezine ilişkin kanıtları ele almıştır. Bu çalışmasında, dindarların daha prososyal olduklarına yönelik iddiaların problemli olduğuna işaret etmiştir. Dindarların olumlu bir öz algı oluşturmak ya da toplumda "hoş görünmek" için prososyal davrandıklarını, özellikle öz bildirim dayalı çalışmalarda dindarların kendilerini olduğundan çok daha fazla prososyal olarak gösterdiklerini, bu bulguların deneysel çalışmalarla çeliştiğini bildirmiştir. Ayrıca dindarlık ile prososyallik arasındaki ilişkileri değerlendiren araştırmaların bazı metodolojik sorunlar barındırdığını da belirtmiştir (Galen, 2012, 876-906). Fakat Galen'in eleştirilerinden yola çıkarak yapılan araştırmalarda dindarların daha diğerkâm ve prososyal olduklarına yönelik bulgular elde edildiği görülmektedir. Bu çerçevede Saroglou, Galen'in dindarların prososyal olduklarına hatta bunu dindar olmayanların da kabul ettiklerine yönelik yaygın kanıyı kendisinin de kabul ettiğini ifade etmektedir. Ayrıca Saroglou, Galen'in iddia ettiği dindarların grup içi taraf tutma ile hareket ettikleri ve sadece kendilerinden olanlara karşı yardımsever ve diğerkâm davrandıklarına yönelik savların da gerçeği yansıtmadığını vurgulamıştır (Saroglou, 2012). Galen'in eleştirilerine başka bir yanıt olarak Blogowska ve arkadaşları tarafından gerçekleştirilen deneysel bir araştırmada da dindarlık ile yardım etme ve diğerkâmlık arasında pozitif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir (Blogowska vd., 2013)

Yardımseverlik ve empati, büyük dinlerin arasında değerli erdemler olarak belirmektedir. Bu durum pek çok kültürde insanların dini, bu erdemlerin kaynağı olarak algılamasına sebebiyet vermektedir. Dinler, başkalarına yönelik yardım etmeyi teşvik ederek müntesiplerinin empati kurmasını kolaylaştırmaktadır. Dinin emir ve yasaklarına uygun olarak hayatını sürdüren dindar birey, başkalarıyla empati kurma ve onların içerisinde bulunduğu durumu anlama açısından avantaj elde edebilmektedir. Ayrıca sahip olduğu bu empatik eğilim vasıtasıyla yardıma muhtaç insanlara yardım elini uzatabilmektedir. Bu konu etrafında gerçekleştirilen araştırmalarda benzer bir tablo ile karşılaşılmaktadır. Fakat çalışmaların geneline bakıldığında empati ve dindarlık arasındaki ilişki, dindarlığın kavramsallaştırılmasına ve ölçüm tarzına bağlı olarak değişkenlik göstermektedir. Bu çerçevede Watson ve arkadaşları tarafından yürütülen bir çalışmada empati ile içsel dindarlık arasında pozitif yönlü; dışsal dindarlık arasında ise negatif yönlü anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir (Watson - Hood - Morris vd., 1984). Khan ve arkadaşları tarafından gerçekleştirilen başka bir araştırmada aynı şekilde empati ile içsel dindarlık arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki gözlenmektedir (Khan vd., 2005). Empati ile dindarlık arasındaki pozitif yönlü ilişkiye yönelik başka çalışmalar da mevcuttur (Watson vd., 1985; Francis - Pearson, 1987; Duriez, 2004; Paek, 2006; Damiano vd., 2017; Roth, 2017).

Rabelo ve Pilati tarafından 650 katılımcı ile gerçekleştirilen bir araştırmada katılımcılara farklı ahlaki içeriklerden müteşekkil bir senaryo izletilerek bireylerin ahlaki tepkileri ölçülmüştür. Araştırma sonucunda dindar olan ve dindar olmayan bireylerin benzer düzeylerde empatik eğilime sahip oldukları ve ahlaki ihlallere karşı benzer ahlaki tepkiler verdikleri tespit edilmiştir (Rabelo - Pilati, 2019). Dinî kimlik, empati ve Tanrı Tasavvuru arasındaki ilişkiye yönelik gerçekleştirilen bir araştırmada gençlerin sahip olduğu Tanrı tasavvuru biçiminin empati açısından kayda değer bir etki gücü barındırdığı; buna göre merhamet yönelimli Tanrı tasavvuru ile empatik eğilim arasında pozitif yönlü; adalet yönelimli Tanrı tasavvuru ile empati arasında negatif yönlü anlamlı bir ilişki

olduğu saptanmıştır (Francis vd., 2012). Yapılan çalışmalara bakıldığında dindarlık ile prososyallik ve empati arasındaki ilişkinin genellikle pozitif yönlü olduğu; dolayısıyla mevcut araştırmadan elde edilen bulguların literatürle benzeştiği ifade edilebilir.

H₂ “Dini ibadetlerle prososyallik ve empati arasında pozitif yönde ilişki vardır” ve H₆ “Dini ibadetler, prososyallik ve empatiyi yordamaktadır” hipotezleri kısmen doğrulanmıştır. H₂ hipotezi, dini ibadetlerle prososyallik arasındaki ilişkide desteklenirken dini ibadetlerle empatik eğilim arasındaki ilişkide doğrulanmamıştır. H₆ hipotezi ise sadece dini ibadetlerin prososyallığı yordamasında desteklenmiştir. Dinin hayatın büyük bölümünde kuşatıcı bir misyon üstlenmesi, bu yapıyı farklı boyutlar içerisinde değerlendirmeyi zorunlu kılmaktadır. Dindarlığın en önemli boyutlarından biri olarak ibadetler, dindarlardan icra etmeleri beklenen bazı özel davranışlardan müteşekkildir. Bu boyutta dua, özel zamanlarda ve mekânlarda meydana gelen ayinlere katılma, oruç vb. dini pratikleri kapsamaktadır. Özellikle formel ibadetler dini bilinci güçlendirerek hayatın tüm alanlarında bireyi kötülüklerden alıkoyan ve iyiliklere yönlendiren önemli bir motivasyon aracı olmaktadır (Karaca, 2015, 147). Dolayısıyla dini ibadetlerin prososyal davranış ve empati ile ilişkili olduğu gözlenmektedir. Dindarlığın, alturistik davranışların ve empatik eğilimin artmasında nedensel bir faktör olduğu çeşitli araştırmalarda ileri sürülmektedir (Saroglou vd., 2005). Bu çerçevede yapılan bir araştırmada geçmiş yedi günde kiliseye gittiğini ifade eden 526 katılımcının %58.7’sinin “neredeyse her zaman” ihtiyaç halindeki kişilere yardım etmeye eğilimli oldukları; buna karşın kiliseye gitmeyen 826 kişiden ancak %31.4’ünün bu şekilde davrandığı tespit edilmiştir (Akt: Batson vd., 2017, 400). Kiliseye devam sıklığı ile diğerkâmlık ve prososyallik arasındaki pozitif ilişkiyi ortaya koyan birçok çalışma mevcuttur (Clark - Warner, 1955; Cline - Richards, 1965; Crosby - Smith, 2015; Cappellen vd., 2016; Hur vd., 2019).

Ayten tarafından gerçekleştirilen bir araştırmada dindarlığın hem inanç-etki hem de ibadet-bilgi boyutlarına giren dini tutum ve davranış-

lar bütününe, empatik eğilim üzerinde olumlu bir etkisinin olduğu tespit edilmiştir (Ayten, 2013, 164-165). Markstrom ve arkadaşları tarafından yapılan bir çalışmada ise dini ritüellere katılım ile empati arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır (Markstrom vd., 2010). Buradan hareketle mevcut çalışmada ortaya çıkan dini ibadetlerle prososyallik arasındaki ilişkiye yönelik elde edilen bulguların literatürle paralellik arz ettiği ifade edilebilir. H₃ “*Empatik eğilim ile prososyallik arasında pozitif yönde ilişki vardır*” ve H₇ “*Empatik eğilim, prososyallik değişkenini yordamaktadır*” hipotezleri doğrulanmıştır. Prososyal davranışları ortaya çıkaran birçok faktör söz konusudur. Bireylerin diğer insanların lehine herhangi bir davranış geliştirmeleri için öncelikle o davranışa motive olmaları gerekmektedir. Bu bakımdan muhatabın içerisinde bulunduğu ihtiyaç halini hissetme, yaşadıklarını duygusal düzlemde yaşayabilme, bireyi davranışa yönlendiren en önemli faktörlerden biri olarak ifade edilebilir. Bu bağlamda empatinin, prososyal davranışların en önemli bileşenlerinden biri olduğu ifade edilmektedir (Hoffman, 2000, 33; Zaki - Ochsner, 2016, 877). Empatinin doğal bir sonucu olarak bireyde karşı tarafın sıkıntısını ve derdini giderme arzusu meydana gelmektedir. Bu çerçevede empatik eğilimin yardım etme eğilimi üzerinde olumlu bir etkisinin olduğu vurgulanmaktadır (Ayten, 2013, 169).

Krebs tarafından gerçekleştirilen bir çalışmada, başkasının ihtiyacına yönelik en güçlü duygulara sahip olan bireylerin, yardım etme noktasında daha istekli oldukları tespit edilmiştir (Krebs, 1975). Ayten tarafından yapılan başka bir çalışmada empatik eğilim ile yardım etme eğilimi arasında pozitif yönlü bir ilişki ve etkileşim olduğu bulgulanmıştır (Ayten, 2009). Eisenberg ve arkadaşları tarafından 11 yıl boyunca sürdürülen boylamsal desenli bir çalışmada empatik eğilim ile prososyallik arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki saptanmıştır (Eisenberg vd., 1991). Yapılan diğer çalışmalarda başkalarının içsel durumlarını anlayan empatik bireylerin, doğal olarak onların ihtiyaçlarını giderme ve derdlerine çare olma açısından daha istekli oldukları yönünde bulgular elde edilmiştir (Eisenberg - Miller, 1987; Strayer - Schroeder, 1989; Krevans - Gibbs, 1996;

Krevans - Gibbs, 1996; Lopez vd., 2001; Stavrova - Siegers, 2014). Bu çerçevede empati ile prososyallik arasındaki ilişkiye yönelik yapılan çalışmaların mevcut araştırma sonuçlarıyla benzeştiği ifade edilebilir.

H₄ “Yaş ile bireysel dindarlık, dini ibadetler, prososyallik ve empati arasında pozitif ilişki vardır” hipotezi yaş ile dini ibadetler ve bireysel dindarlık arasındaki ilişkide doğrulanırken; prososyallik ve empati arasındaki ilişkide doğrulanmamıştır.

Çok boyutlu yapısıyla gelişim, bireysel ve sosyal faktörlerin etkisiyle bireye zihinsel bir hareketlilik hali sağlayan dinamik bir organizasyondur. Gelişim boyunca birey, farklı evreler içerisinde kendini yeniden inşa etmektedir. Her gelişim dönemi, tecrübe edilen yaşam olayları ve kendine has aşamalar ekseninde farklı bir seyir takip etmektedir. Örneğin ergenlikte benlik ve kimlik arayışı, belirleyici bir gelişim ödevi olurken daha sonra gelişimin seyri başka bir yöne evrilmektedir. Ergenlik süreci boyunca birey, kişilik gelişiminden dini gelişime kadar farklı gelişim alanlarında değişim sergilemektedir. Bu noktada gelişimin en önemli yapı taşlarından birinin yaş faktörü olduğu ifade edilmelidir. Yaşla birlikte insani gelişimin herhangi bir noktasında meydana gelen değişim, diğer gelişim alanlarını da etkisi altına almaktadır. Örneğin birey, çocukluk ya da ergenlik dönemi içerisinde toplumsal ya da çevre ile ilgili problemlere ilgi duymazken daha sonraki dönemler içerisinde meydana gelen değişim, bu tarz problemlere yönelik hassasiyeti artırmaktadır. Uysal, ilk yetişkinlik döneminde “değerlerin insanileştirilmesi” ve değerlerin toplum içerisindeki fonksiyonlarına karşı alaka ve dikkatin söz konusu olduğunu ifade ederek yetişkinlerin hem bireylere hem de tüm insanlığa karşı empati eğilimi içerisinde olabilecekleri vurgulanmaktadır (Uysal, 2006, 212). Bu açıdan empati ile ilişkili bir olgu olarak prososyal davranışlar, bireyin gelişim süreci içerisinde benimsediği eğilimler olarak değerlendirilebilir.

Empati gelişiminde öğrenmenin etkisine vurgu yapan bir yaklaşımda çocuklara yönelik sergilenen merhamet, şefkat gibi duyguların, onların kendi ihtiyaçlarına odaklanmak yerine başkalarının ihtiyaçlarına yo-

ğunlaşmada ve empatiye açık kalmalarında yardımcı olduğu vurgulanmaktadır. Ayrıca çocuğu fedakârca davranan ve sempatik duygularını ifade eden modellere maruz bırakmanın, aynı şekilde çocuğun empatik davranmasına katkıda bulunduğu iddia edilmektedir (Feshbach, 1982, 306). Söz konusu yaklaşımlara bakıldığında empatik eğilimler, çok erken dönemlerde şekillenmeye başlayan ve yaşamın daha sonraki yıllarında gelişmeye devam eden dinamik bir yapı görünümündedir. Francis ve Pearson tarafından gerçekleştirilen bir araştırmada yaş ve empati arasında anlamlı düzeyde pozitif ilişki olduğu tespit edilmiştir (Francis - Pearson, 1987). Ayten'in çalışmasında ise yetişkinlerin gençlere göre muhtaçları anlamada daha yüksek empatik eğilimlere sahip olduğu görülmektedir (Ayten, 2013, 142). Mevcut çalışmada her ne kadar hipotez desteklenmese de gerek teorik alt yapı gerekse bu konu etrafında yapılan araştırmalar, yaş ile empati ve prososyallik arasında bir ilişki olduğunu göstermektedir.

560

OMÜİFD

Dini gelişim açısından bakıldığında kronolojik yaşa göre dinî gelişimde hızlı ya da yavaş ilerleyen dönemler söz konusudur (Karaca, 2015, 163). Fakat dini gelişimin nihayetinde bir bilinç gelişimi olduğu düşünüldüğünde yaşın artmasına paralel olarak meydana gelen nitelik değişimiyle bireylerin dindarlık ve dini ibadet düzeylerinde yukarı yönlü bir değişim beklenmektedir. Nitekim dini gelişim teorilerinin ortak noktalarından biri olarak hayatın ilerleyen bölümlerinde bireyin gerek fiziksel gerekse bilişsel ve duygusal yeterliliklerinin değişimine matuf bir şekilde dini gelişime yönelik ilerlemenin hız kazandığı görülmektedir. Bu bağlamda Uysal, yetişkinlik dönemi sonrasında içselleştirilmiş dini yaşantıda artış görülebileceğinden bahsetmektedir (Uysal, 2006, 214). Karaca, dini gelişimi yakından ilgilendiren dini motivasyonlarla ilgili olarak yaşın artmasıyla meydana gelen değişimin, doğrudan dindarlığa yansıtacağına işaret etmektedir (Karaca, 2015, 165). Yaşın artmasına bağlı olarak meydana gelen çok yönlü değişimin dindarlığa yansımalarının pozitif yönlü olacağı öngörülmektedir. Nitekim ergenlik sonrası bireyin kişiliğinin az çok kararlılık kazanması, evlenme, iş hayatına müdahil olma gibi faktör-

lerin bireyi manevi bir arayışa sürüklemesi; ayrıca yaşlılıkla birlikte fiziksel problemler, ölüm gerçeğinin daha yakından hissedilmesi gibi faktörler, dindarlığın artmasına yönelik psikolojik kaynaklar olarak ifade edilebilir. Elde edilen bulgulara bakıldığında yaş değişkeni ile dindarlık arasında anlamlı bir ilişki olduğu görülmektedir. Yaş ile dindarlık düzeyi arasındaki pozitif yönlü ilişkiye yönelik birçok çalışma söz konusudur (Tokur, 2011, 132; Karlı, 2011, 178; Ayten, 2013, 143; Akkuş, 2018, 61; Güven, 2019, 184). Literatürde yaş grupları ile dindarlık ya da alt grupları arasında anlamlı şekilde farklılaşmadığını tespit eden çalışmalar da mevcuttur (Göcen, 2012, 157; Ayten, 2015; Vural, 2016, 74).

H₈ “Bireysel dindarlık, empati ile prososyallik arasındaki ilişkiye aracılık yapmaktadır” ve H₉ “Dini ibadetler, empati ile prososyallik arasındaki ilişkiye aracılık yapmaktadır” hipotezleri kısmen doğrulanmıştır. Dindarlık ve dindarlığın belki de en önemli göstergelerinden biri olarak dini ritüeller, başta kişilik olmak üzere gelişim alanlarının tamamını etkileyen güç kaynakları olarak karşımıza çıkmaktadır. Yaşam içerisinde din, merkezi bir tutum olarak bireyin çoğu davranışı üzerinde baskın bir unsur olduğunda, olgun bir dindarlık ve gelişmiş bir dini şuur halinden bahsedilebilir (Karaca, 2015, 72). Olgun bir dindarlık, her ne kadar kısa süreli sapmaları normal karşılansa da genellikle dinin emir ve yasakları içerisinde hareket etmeyi zorunlu kılmaktadır. Psiko-sosyal hayatını bu doğrultuda şekillendiren bireylerin özellikle kişilerarası ilişkilerde empatik eğilimli, koşulsuz sevgi yönelimli, fedakâr, affedici, merhametli ve yardımsever olmaları beklenmektedir. Bu noktada hem empati hem de prososyallik ile ilişkili olduğu düşünüldüğünde, dindarlığın ve dini ibadetlerin söz konusu değişkenler arasında aracılık etkisi söz konusu olabilir. Her ne kadar dindarlık ya da dindarlığın alt boyutlarıyla empati ve prososyallik arasındaki ilişkiye yönelik birçok çalışma söz konusu olsa da dindarlığın aracı rolüne odaklanan herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu bağlamda mevcut çalışma, empati ile prososyallik arasında dindarlığın aracılık rolünü vurgulaması sebebiyle önem arz etmektedir. Elde edilen bulgulara bakıldığında dindarlığın empati ve prososyallik arasındaki ilişkide aracılık etkisine sahip olduğu görülmektedir.

Dindarlığın ya da maneviyatın aracı değişken olarak ele alındığı bir kısım çalışmalar mevcuttur (Laubmeier vd., 2004; Reutter, 2014; Gürsu - Apaydın, 2016; Ayten - Yıldız, 2016; Çakmak, 2018; Sham vd., 2020). Dindarlığın aracılık rolünün ele alındığı çalışmalara bakıldığında söz konusu olgunun psiko-sosyal yaşama yönelik pozitif yönlü bir katkı sunduğu gözlenmektedir. Her ne kadar empati ile prososyallik arasındaki ilişkide dindarlığın aracılık rolüne odaklanan bir çalışmaya rastlanmasa da mevcut çalışmadan elde edilen sonuçlarla bu konu etrafında gerçekleştirilen araştırmaların benzer sonuçlar ürettiği ifade edilebilir.

Sonuç

Bu çalışmada dindarlık, empati ve prososyallik arasındaki ilişkiler irdelenmiş ve ilgili değişkenler arasındaki ilişkilerin birçok yönden istatistiki olarak anlamlı ve yeterli düzeyde olduğu tespit edilmiştir. Araştırmada bireysel dindarlık ile prososyallik, empatik eğilim ve dini ibadet arasında; prososyallik ile dini ibadet ve empatik eğilim arasında pozitif yönde ve anlamlı düzeyde bir ilişki olduğu görülmüştür. Çalışmada bireysel dindarlık hem prososyalliği hem de empatik eğilimi yordarken, dini ibadet sadece prososyalliği yordamıştır. Empatik eğilim ile prososyallik arasındaki ilişkide bireysel dindarlığın aracılık rolü üstlendiği tespit edilmiştir. Yapılan korelasyon analizi sonucunda özellikle bireysel dindarlık ile prososyallik ve empatik eğilim arasındaki ilişkilerin anlamlı ve iyi düzeyde çıkması, içsel dindarlığa bir işaret olarak görülebilir. Ayrıca elde edilen bulgular bireysel dindarlığın, yardım etme, hayırseverlik, fedakârlık, bağışlama ve affetme gibi erdemlerle ilişkisine de atıfta bulunmaktadır. Dini ibadetlerle prososyalliğin ilişkili olup dini ibadetlerle empatik eğilimin ilişkili olmaması, ölçeklerin yapısı ya da katılımcıların özelliklerinden kaynaklanabilir. Ayrıca kurumsal dinin en temel öğelerinden olan ibadetlerin empatik eğilimle ilişkili çıkmaması, dini ibadetlerin empatik eğilimi teşvik etmediği şeklinde de yorumlanabilir. Burada dini ibadetlerle empatik eğilim arasındaki anlamlılık düzeyinin neredeyse sınırdan olması da göz ardı edilmemelidir. Elde edilen bulgulardan hareketle bireysel dindarlığın empatik eğilim ile prososyallik arasındaki etkiyi artırdığı

gözenmektedir. Bu doğrultuda daha sonra yapılacak olan çalışmalarda içsel ve dışsal dindarlık ile prososyallik ve empati arasındaki ilişkiler farklı araştırma desenleri üzerinden incelenebilir.

Kaynakça

- Ahmed, Ali - Hammarstedt, Mats. "The Effect of Subtle Religious Representations on Cooperation". *International Journal of Social Economics* 38/11 (2011), 900-910.
- Akkuş, Halil İbrahim. *Türk toplumunun dindarlık algısı (Batı Akdeniz örneği)*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Ayten, Ali. "Dinî Bağlılık ve Dinî Kimliğin Ruh Sağlığına Katkısı Nedir? Din Eğitimi Alan Öğrenciler Üzerine Bir Araştırma". *Din, Erdem ve Sağlık*. ed. Ali Ayten. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2015.
- Ayten, Ali. *Empati ve Din: Türkiye'de Yardımlaşma ve Dindarlık Üzerine Psikososyal Bir Araştırma*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.
- Ayten, Ali. *Prososyal Davranışlarda Dindarlık ve Empatinin Rolü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Ayten, Ali - Korkmaz, Sezai. "The Relationships Between Religiosity, Prosociality, Satisfaction With Life And Generalised Anxiety: A Study On Turkish Muslims". *Mental Health, Religion and Culture* 22/10 (26 Kasım 2019), 980-993. <https://doi.org/10.1080/13674676.2019.1695246>
- Ayten, Ali-Yıldız, Refik. "Dindarlık, Hayat Memnuniyeti İlişkisinde Dinî Başa Çıkmanın rolü Nedir? Emekliler Üzerine Bir Araştırma". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 16/1 (2016), 281-308.
- Bar-Tal, Daniel. "Introduction". *Development and Maintenance of Prosocial Behavior*. ed. Ervin Staub vd. New York: Plenum Press, 1984.
- Bar-tal, Inbal Ben-Ami vd. "Empathy and Pro-Social Behavior in Rats". *Science* 334/6061 (09 Aralık 2011), 1427-1430. <https://doi.org/10.1126/science.1210789>
- Batara, Jame Bryan L. vd. "Effects of Religious Priming Concepts on Prosocial Behavior Towards Ingroup and Outgroup". *Europe's Journal of Psychology* 12/4 (18 Kasım 2016), 635-644. <https://doi.org/10.5964/ejop.v12i4.1170>
- Batson, C. Daniel vd. *Din ve Birey Sosyal Psikolojik Bir Yaklaşım*. çev. Ali Kuşat - Abdulvahap Taştan. Kimlik Yayınları, 2017.
- Batson, C. Daniel vd. "Empathy and Altruism". *Handbook of Positive Psychology*. ed. C. R. Snyder - Shane J. Lopez. New York: Oxford University Press, 2002.
- Batson, C. Daniel - Flory, Janine Dyck. "Goal-Relevant Cognitions Associated with Helping by Individuals High on Intrinsic, End Religion". *Journal for*

the Scientific Study of Religion 29/3 (1990), 346.
<https://doi.org/10.2307/1386463>

Beyerlein, Kraig. "The Effect of Religion on Blood Donation in the United States".
Sociology of Religion 77/ (13 Temmuz 2016), srw016.
<https://doi.org/10.1093/socrel/srw016>

Bierhoff, Hans-Werner. *Prosocial Behaviour*. New York: Taylor and Francis, 2005.

Blogowska, Joanna vd. "Religious Prosociality and Aggression: It's Real". *Journal for the Scientific Study of Religion* 52/3 (2013), 524-536.
<https://doi.org/10.1111/jssr.12048>

Bradley, Christopher. "The Interconnection Between Religious Fundamentalism, Spirituality, And The Four Dimensions of Empathy". *Review of Religious Research* 51/2 (2009), 201-219.

Budak, Selçuk. *Psikoloji Sözlüğü*. Bilim Ve Sanat Yayınları, 5. Basım, 2017.

Bushman, Brad J. vd. "When God Sanctions Killing: Effect of Scriptural Violence on Aggression". *Psychological Science* 18/3 (01 Mart 2007), 204-207.
<https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.2007.01873.x>

Campbell, Donald T. "On the Conflicts Between Biological and Social Evolution and Between Psychology and Moral Tradition". *Zygon®* 11/3 (1976), 167-208.
<https://doi.org/10.1111/j.1467-9744.1976.tb00277.x>

Cappellen, Patty Van vd. "Religiosity and Prosocial Behavior Among Churchgoers: Exploring Underlying Mechanisms". *The International Journal for the Psychology of Religion* 26/1 (02 Ocak 2016), 19-30.
<https://doi.org/10.1080/10508619.2014.958004>

Clark, Walter Huston - Warner, Caroline M. "The Relation of Church Attendance to Honesty, and Kindness in a Small Community". *Religious Education* 50/5 (01 Eylül 1955), 340-342.
<https://doi.org/10.1080/0034408550500512>

Cline, V. B. - Richards, J. M. "A Factor-Analytic Study Of Religious Belief And Behavior". *Journal of Personality and Social Psychology* 1/ (Haziran 1965), 569-578.
<https://doi.org/10.1037/h0022083>

Crosby, Robert G. - Smith, Erin I. "Church Support as a Predictor of Children's Spirituality and Prosocial Behavior". *Journal of Psychology and Theology* 43/4 (01 Aralık 2015), 243-254.
<https://doi.org/10.1177/009164711504300402>

Çakmak, Ahmet. Lise Öğrencilerinde Dkab Eğitimi ile Hayatı Anlamlandırma Arasında Dindarlık ve Sorumluluğun Aracılık Rolünün İncelenmesi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.

Damiano, Rodolfo F. vd. "Empathy in Medical Students Is Moderated by Openness to Spirituality". *Teaching and Learning in Medicine* 29/2 (03 Nisan 2017), 188-195.
<https://doi.org/10.1080/10401334.2016.1241714>

Decety, Jean vd. "Empathy as a driver of prosocial behaviour: highly conserved neurobehavioural mechanisms across species". *Philosophical Transactions of*

- the Royal Society B: Biological Sciences* 371/1686 (19 Ocak 2016).
<https://doi.org/10.1098/rstb.2015.0077>
- Donahue, Michael J. - Benson, Peter L. "Religion and the Well-Being of Adolescents". *Journal of Social Issues* 51/2 (1995), 145-160.
<https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.1995.tb01328.x>
- Dökmen, Üstün. *İletişim Çatışmaları ve Empati*. İstanbul: Sistem Yayınları, 2005.
- Dökmen, Üstün. "Empatinin Yeni Bir Modele Dayanılarak Ölçülmesi ve Psikodrama ile Geliştirilmesi". Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi 21/1 (1988), 001-034.
- 034
- Duriez, Bart. "Are religious people nicer people? Taking a closer look at the religion-empathy relationship". *Mental Health, Religion & Culture* 7/3 (01 Eylül 2004), 249-254. <https://doi.org/10.1080/13674670310001606450>
- Eisenberg, Nancy. "Altruism and the assessment of empathy in the preschool years". *Child Development* 51 (1980), 552-557.
- Eisenberg, Nancy (ed.). "Introduction". *The Development of Prosocial Behavior*. New York: Academic Press, 1982.
- Eisenberg, Nancy vd. "Prosocial Behavior in The Preschool Years: Methodological and Conceptual Issues". *Development and Maintenance of Prosocial Behavior*. New York: Plenum Press, 1984.
- Eisenberg, Nancy vd. "Prosocial Development". *Handbook of Child Psychology: Social, Emotional, and Personality Development Volume 3*. ed. William Damon vd. New Jersey: John Wiley & Sons, 2006.
- Eisenberg, Nancy vd. "Prosocial development in adolescence: A longitudinal study". *Developmental Psychology* 27/5 (1991), 849-857.
<https://doi.org/10.1037/0012-1649.27.5.849>
- Eisenberg, Nancy - Fabes, Richard. "Empathy: Conceptualization, Measurement, and Relation to Prosocial Behavior". *Motivation and Emotion* 14/2 (1990), 131-149.
- Eisenberg, Nancy - Miller, Paul A. "The relation of empathy to prosocial and related behaviors". *Psychological Bulletin* 101/1 (1987), 91-119.
<https://doi.org/10.1037/0033-2909.101.1.91>
- Eisenberg, Nancy - Mussen, P.H. *The Roots of Prosocial Behavior in Children*. New York: Cambridge University Press, 1989.
- Eisenberg-Berg, Nancy - Roth, Karlsson. "Development of young children's prosocial moral judgment: A longitudinal follow-up". *Developmental Psychology* 16/4 (1980), 375-376. <https://doi.org/10.1037/0012-1649.16.4.375>
- Feshbach, Norma Deitch. "Sex Differences in Empathy and Social Behavior in Children". *The Development of Prosocial Behavior*. ed. Nancy Eisenberg. New York: Academic Press, 1982.

- Francis, L. J. vd. "Religious Diversity, Empathy, And God Images: Perspectives From The Psychology Of Religion Shaping A Study Among Adolescents in the UK". *Journal of Beliefs & Values* 33/3 (2012), 293-307.
- Francis, Leslie J. - Pearson, Paul R. "Empathic Development during Adolescence: Religiosity, the Missing Link?" *Personality and Individual Differences* 8/1 (01 Ocak 1987), 145-148. [https://doi.org/10.1016/0191-8869\(87\)90024-9](https://doi.org/10.1016/0191-8869(87)90024-9)
- Franzoi, Stephen L. *Social Psychology*. Boston: McGraw-Hill, 2003. <http://archive.org/details/socialpsychology0003fran>
- Furrow, James L. vd. "Religion and Positive Youth Development: Identity, Meaning, and Prosocial Concerns". *Applied Developmental Science* 8/1 (01 Ocak 2004), 17-26. https://doi.org/10.1207/S1532480XADS0801_3
- Galen, Luke W. "Does Religious Belief Promote Prosociality? A Critical Examination". *Psychological Bulletin* 138/5 (2012), 876-906.
- Gillet, Kyle Stephen. Parantel and Religious Influences on Adolescent Empathy and Antisocial Behavior among Latino and Euro-American Youth: An Investigation of Mediating and Moderating Effects. Texas: Texas Tech University, Ph.D., 2006.
- 566 Goleman, Daniel. *Duygusal Zeka*. çev. Banu Seçkin Yüksel. İstanbul: Varlık Yayınları, 1996.
- OMÜİFD Göcen, Gülüşan. *Şükür ve psikolojik iyi olma arasındaki ilişki üzerine bir alan araştırması*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Gürsu, Orhan - Apaydın, Çiğdem. "Narsizm ile Öz güven Arasındaki İlişkide İslâmî Eğilimin Aracılık Rolü". *Ekev Akademi Dergisi* 0/66 (2016), 551-562.
- Güven, Metin. *Narsisizm Alçakgönüllülük ve Dindarlık İlişkisi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Hacikeleşoğlu, Hızır - Kartopu, Saffet. "Merhamet ve Dindarlık: Üniversite Öğrencileri Üzerine Ampirik Bir Araştırma". *The Journal of Academic Social Science Studies* 59 (2017), 203-227.
- Hoffman, Martin L. *Empathy and Moral Development: Implications for Caring and Justice*. New York: Cambridge University Press, 2000.
- Hur, Yoon-Mi vd. "Religious Attendance Moderates the Environmental Effect on Prosocial Behavior in Nigerian Adolescents". *Twin Research and Human Genetics* 22/1 (Şubat 2019), 42-47. <https://doi.org/10.1017/thg.2018.71>
- Johnson, Megan K. vd. "Priming Christian Religious Concepts Increases Racial Prejudice". *Social Psychological and Personality Science* 1/2 (01 Nisan 2010), 119-126. <https://doi.org/10.1177/1948550609357246>
- Karaca, Faruk. *Din Psikolojisi*. Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık, 2015. http://www.kitapyurdu.com/kitap/din-psikolojisi/319028.html&filter_name=faruk%20karaca

- Karslı, Necmi. *Öfke Kontrolü ve Dindarlık İlişkisi (Erzurum Örneği)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.
- Kartopu, Saffet vd. "Sorumluluk Duygusu ve Dindarlık: Üniversite Öğrencileri Üzerine Ampirik Bir Araştırma". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/58 (2018), 465-488.
- Khan, Ziasma Haneef vd. "Muslim attitudes toward religion, religious orientation and empathy among Pakistanis". *Mental Health, Religion & Culture* 8/1 (2005), 49-61. <https://doi.org/10.1080/13674670410001666606>
- Krebs, D. "Empathy and altruism". *Journal of Personality and Social Psychology* 32/6 (1975), 1134.
- Krevans, Julia - Gibbs, John C. "Parents' Use of Inductive Discipline: Relations to Children's Empathy and Prosocial Behavior". *Child Development* 67/6 (1996), 3263-3277. <https://doi.org/10.2307/1131778>
- Laubmeier, Kimberly K. vd. "The Role of Spirituality in the Psychological Adjustment to Cancer: A Test of the Transactional Model of Stress and Coping". *International Journal of Behavioral Medicine* 11/1 (01 Mart 2004), 48. https://doi.org/10.1207/s15327558ijbm1101_6
- Leahy, R. L. "Development of conceptions of prosocial behavior: Information affecting rewards given for altruism and kindness". *Developmental Psychology* 15 (1979), 34-37.
- Lindenberg, Siegwart. "Prosocial Behavior, Solidarity, and Framing Processes". *Solidarity and Prosocial Behavior: An Integration of Sociological and Psychological Perspectives*. ed. Detlef Fetchenhauer vd. Usa: Springer, 2006.
- Lopez, N. L. vd. "Parental disciplinary history, current levels of empathy, and moral reasoning in young adults". *North American Journal of Psychology* 3/2 (2001), 193-204.
- Markstrom, Carol A. vd. "Frameworks of Caring and Helping in Adolescence: Are Empathy, Religiosity, and Spirituality Related Constructs?" *Youth & Society* 42/1 (01 Eylül 2010), 59-80. <https://doi.org/10.1177/0044118X09333644>
- Mattis, Jacqueline S. vd. "Religiosity, Volunteerism, and Community Involvement among African American Men: An Exploratory Analysis". *Journal of Community Psychology* 28/4 (2000), 391-406. [https://doi.org/10.1002/1520-6629\(200007\)28:4<391::AID-JCOP2>3.0.CO;2-A](https://doi.org/10.1002/1520-6629(200007)28:4<391::AID-JCOP2>3.0.CO;2-A)
- McCullough, Michael E. - Willoughby, Brian L. B. "Religion, Self-Regulation, and Self-Control: Associations, Explanations, and Implications". *Psychological Bulletin* 135/1 (Ocak 2009), 69-93. <https://doi.org/10.1037/a0014213>
- McKay, Ryan vd. "Wrath of God: Religious Primes and Punishment". *Proceedings. Biological Sciences* 278/1713 (22 Haziran 2011), 1858-1863. <https://doi.org/10.1098/rspb.2010.2125>

- Morgan, S. Philip. "A research note on religion and morality: Are religious people nice people?" *Social Forces* 61/3 (1983), 683-692. <https://doi.org/10.2307/2578129>
- Norenzayan, Ara - Shariff, Azim F. "The Origin and Evolution of Religious Prosociality". *Science* 322/58 (2008), 58-62.
- Özcan, Zeynep. "Empati ve Dindarlık Arasındaki İlişki". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5/8 (25 Aralık 2016), 2758-2781. <https://doi.org/10.15869/itobiad.258550>
- Özcan, Zeynep. *Merhamet Psikolojisi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2020.
- Paek, Ellen. "Religiosity and Perceived Emotional Intelligence among Christians". *Personality and Individual Differences* 41/3 (01 Ağustos 2006), 479-490. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2006.01.016>
- Pazhoohi, Farid vd. "Effect of Religious Day on Prosocial Behavior: A Field Study". *The International Journal for the Psychology of Religion* 27/2 (03 Nisan 2017), 116-123. <https://doi.org/10.1080/10508619.2017.1301742>
- Pichon, Isabelle vd. "Nonconscious Influences of Religion on Prosociality: A Priming Study". *European Journal of Social Psychology* 37/5 (2007), 1032-1045. <https://doi.org/10.1002/ejsp.416>
- Preston, Jesse Lee vd. *Religion, Personality and Social Behavior*. ed. Vassilis Saroglou. New York: Taylor and Francis, 2014.
- Preston, Jesse Lee - Ritter, Ryan S. "Different Effects of Religion and God on Prosociality with the Ingroup and Outgroup". *Personality & Social Psychology Bulletin* 39/11 (Kasım 2013), 1471-1483. <https://doi.org/10.1177/0146167213499937>
- Rabelo, André L. A. - Pilati, Ronaldo. "Are religious and nonreligious people different in terms of moral judgment and empathy?" *Psychology of Religion and Spirituality*, No Pagination Specified-No Pagination Specified. <https://doi.org/10.1037/rel0000277>
- Reutter, Kirby K. *Religiosity and Spirituality as Resiliency Resources: Moderation, Mediation, or Moderated Mediation?* Indiana: Indiana University, Ph.D., 2014.
- Rogers, Carl R. "Empatik Olmak, Değeri Anlaşılmamış Bir Varoluş Şeklidir". çev. Füsün Akkoyun. *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES)* 16/1 (1983), 103-124. https://doi.org/10.1501/Egifak_0000000929
- Roth, Eric. "Pro-Social Behavior: Contributions of Religiosity, Empathic Concern, and Spirituality". *International Journal of Latin American Religions* 1/2 (01 Aralık 2017), 401-417. <https://doi.org/10.1007/s41603-017-0024-3>
- Saroglou, Vassilis. "Is Religion Not Prosocial at All? Comment on Galen (2012)". *Psychological Bulletin* 138/5 (Eylül 2012), 907-912. <https://doi.org/10.1037/a0028927>

- Saroglou, Vassilis vd. "Prosocial Behavior and Religion: New Evidence Based on Projective Measures and Peer Ratings". *Journal for the Scientific Study of Religion* 44/3 (2005), 323-348. <https://doi.org/10.1111/j.1468-5906.2005.00289.x>
- Saroglou, Vassilis vd. "Values and religiosity: A meta-analysis of studies using Schwartz's model". *Personality and Individual Differences* 37/4 (2004), 721-734. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2003.10.005>
- Sham, Fariza Md vd. "Religiosity as Mediator in Reducing Misconduct of Adolescents-at-Risk". *Journal of Religion and Health* 59/4 (01 Ağustos 2020), 2096-2109. <https://doi.org/10.1007/s10943-019-00951-2>
- Shariff, Azim F. vd. "Religious Priming: A Meta-Analysis With a Focus on Prosociality". *Personality and Social Psychology Review* 20/1 (01 Şubat 2016), 27-48. <https://doi.org/10.1177/1088868314568811>
- Stavrova, Olga - Siegers, Pascal. "Religious Prosociality and Morality across Cultures: How Social Enforcement of Religion Shapes the Effects of Personal Religiosity on Prosocial and Moral Attitudes and Behaviors". *Personality & Social Psychology Bulletin* 40/3 (Mart 2014), 315-333. <https://doi.org/10.1177/0146167213510951>
- Strayer, Janet - Schroeder, Marianne. "Children's Helping Strategies: Influences of Emotion, Empathy, and Age". *New Directions for Child and Adolescent Development* 1989/44 (1989), 85-105. <https://doi.org/10.1002/cd.23219894407>
- Stürmer, Stefan - Mark Snyder (ed.). *The Psychology of Prosocial Behavior*. Malaysia: Wiley-Blackwell, 2010.
- Tokur, Behlül. *Stres-Dindarlık İlişkisi Üzerine Bir Araştırma*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.
- Uysal, Veysel. "Yetişkinlikte Dindarlık ve Kültürel Arka Planı". *Yetişkinlik Dönemi Eğitimi ve Problemleri*. ed. Faruk Bayraktar. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006.
- Vural, Muhammet Enes. *Yetişkinlerde Alçakgönüllülük, Dindarlık ve Psikolojik İyi Oluş İlişkisi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Watson, P. J. vd. "Dimensions of religiosity and empathy". *Journal of Psychology and Christianity* 4/3 (1985), 73-85.
- Watson, P. J. vd. "Dimensions of Religiosity and Empaty". *Journal of Psychology* 117 (1984), 211-216.
- Watson, P. J. vd. "Empathy, Religious Orientation, and Social Desirability". *The Journal of Psychology* 117/2 (01 Temmuz 1984), 211-216. <https://doi.org/10.1080/00223980.1984.9923679>
- Zagumny, M. J. vd. "Psychometric analysis of the Religious Identity Index". Presentation at the 24th Annual Convention of the Association for Psychological Science, (May 2012), 107.
- Zaki, Jamil - Ochsner, Kevin. "Empathy". *Handbook of Emotions*. ed. Lisa Feldman Barret vd. New York: Guilford Press, 2016.